

adem met de vrijmetselarij te identificeren. Daarvoor was het genootschap te pluriform.

In hoofdstuk zeven *Godsdienst, godsdienstige genootschappelijkheid en Christo Sacrum* krijgen wij een beeld van de inbedding van het genootschap in de kerkelijke en para-kerkelijke wereld van Delft. Arnold rekent Christo Sacrum, althans omstreeks 1800, met zijn 'unieke verschijningsvorm van geprivatiseerde godsdienst binnen de van alle overige genootschappelijkheid te onderscheiden godsdienstige genootschappelijkheid' tot een *ordo sui generis*, te plaatsen naast de twee door Boneschansker onderscheiden typen godsdienstige genootschappen: de apologetische en die welke streefden naar een werkelijke godsdienstige vernieuwing.

Hoofdstuk acht handelt over het aspect van Christo Sacrum waardoor het landelijke bekendheid, ook in de kerkhistorische literatuur, heeft verkregen: zijn uiting van *privaat protestants oecumenisme* naast de *publieke kerk*. De leden van het genootschap stonden op zichzelf en hadden geen 'officiële' connecties met vergelijkbare organisaties als de *Leidsche Godsdienstvrienden*, het *Genootschap der Vereenigde Christenen*, het *Rotterdams Kruisgezelschap* of het *Christlievend Genootschap te Monnickendam*. Christo Sacrum streefde zijn 'protestantse oecumenisme' langs private, persoonlijke wegen na.

In het negende hoofdstuk worden wij o.a. nader ingelicht over de eredienst in het genootschap. Haar strak-classicistische, lang-rechthoekige kerkgebouw telde maar liefst 548 zit- en 52 staanplaatsen, terwijl het genootschap zelf nooit veel meer dan omstreeks honderd leden heeft geteld. De eredienst was feitelijk aan de lutherse traditie ontleend. Daarin pasten een altaar en knielbanken. Dit betekende geen knieval voor Rome, zoals de kritische buitenwacht suggereerde, maar wilde uitdrukking zijn van een algemeen-christelijke (maar eigenlijk protestantse) spiritualiteit. Haar 'leraren' waren 'eminent Hoofd', maar niet ambtelijk gewijd. In feite kende het genootschap een oligarchisch bestuur en was het niet gegroepeerd rondom één leider. De twee protestantse sacramenten Doop en Avondmaal werden op stijlvolle wijze bediend. Hoe een en ander kerkordelijk was vastgelegd, leren wij uit het tiende hoofdstuk.

Dat de buitenwacht op de ontwikkeling van Christo Sacrum niet werkeloos toezag, blijkt uit het elfde hoofdstuk *Christo Sacrum onder ker-*

kelijk vuur. Met name de Nederduits-hervormde kerkenraad ging over tot schorsing van dubbelleden die ook in Christo Sacrum participeerden. Dezen tekenden daartegen uiteraard bezwaar aan. De *kerkgenootschappelijke bloeitijd* van Christo Sacrum (hoofdstuk twaalf) was van korte duur. De opening van zijn fraaie kerkgebouw aan het Rietveld in 1801 luidde deze periode in. Maar bij de viering van het 25-jarig bestaan van het genootschap in 1822 was het al op zijn retour. *Christo Sacrum's neergang en opheffing* (hoofdstuk dertien) bleken nadien niet meer te stuiten. De bloei bleef uit daar menigeen 'huiverig [was] om zich door vijandige tegenstrevers voor een waanwijze Planenmaker en Nieuwigheidszoeker te laten uitkrijten'. In 1838, kort na de dood van Canzius, werd het genootschap ontbonden en het gebouw voor de sloop verkocht.

In een *Eindbalans* noemt tenslotte de auteur het genootschap Christo Sacrum 'in het kader, de tijd en de sfeer van de maar heel korte roes van de Nederlandse Revolutie' een 'uitzonderlijk fenomeen van geheel nieuwe protestantse sociabiliteit [...] het voorbeeld bij uitstek [...] eigenlijk dé realisering en tegelijk dé mislukking van de goede bedoelingen van het Nederlandse moralistische en universele, maar genationaliseerde Verlichtingsideaal'.

Wat hiervan zij, de auteur heeft met zijn studie Christo Sacrum in een breder kader geplaatst en daarmee de geschiedschrijving van dit genootschap met een waardevolle bijdrage verrijkt. —

¶ J. de Bruijn en G. Harinck, *Groen van Prinsterer in Europese context* Verloren, Hilversum 2004. 142 pag., ISBN 90-6550-695-0. € 15,00.

¶ Derk Jansen.

Deze bundel is de neerslag van een symposium dat aan de VU werd gehouden op 21 november 2001 bij de tweehonderdste herdenking van Groens geboortedag. Op deze bijeenkomst werd Groen in een breder Europees kader geplaatst, hij is immers niet alleen de vader van de antirevolutionaire richting in ons land, maar ook in internationaal verband een van de grondleggers van de conservatieve reactie. (7) Een persoonlijkheid die veel heeft te vertellen en dus aandacht verdient. Meer aandacht in elk geval dan het onlangs verschenen *Klein Cultureel Woordenboek van de Nederlandse geschiedenis*